

بررسی تطبیقی متن خطبه متقین (همام) در منابع متقدم

دریافت: ۱۴۰۱/۱/۳۱ پذیرش: ۱۴۰۱/۲/۲۹

کاظم استادی^۱

چکیده

خطبه متقین یا همام، از مهم‌ترین و تأثیرگذارترین خطبه‌های نهج البلاغه است. با توجه به اهمیت متن خطبه و مجهول بودن نام همام در خطبه و منابع رجالی، لازم است اصالت‌سنجی مستقلی درباره این خطبه از جهات مختلف صورت گیرد. مثلاً^۱. خطبه متقین در منابع متقدم شیعی و غیرشیعی چه سابقه‌ای دارد؟^۲. آیا متن و حجم این خطبه در کتاب‌های گوناگون متقدم یکسان است؟^۳. با تطبیق متن خطبه در منابع متقدم، چه نتایجی پیش‌روی ما قرار خواهد گرفت؟ این مقاله، به روش تطبیقی ضمن بررسی و اصالت‌سنجی اختصاصی متن خطبه همام در منابع متقدم تا قرن هفتم نشان می‌دهد: روایت یا خطبه متقین به سه نوع در منابع متقدم درج شده است که اختلافات جزئی و کلی فراوانی با هم دارند؛ به‌طوری‌که متن برخی منابع، با متن نهج البلاغه کاملاً متفاوت است. همچنین با توجه به تفاوت‌های متنی دیگر منابع به نسبت تاریخ تألیف آن‌ها، به نظر می‌رسد متن یک روایت اولیه که حدود صد کلمه بوده و در معاجم معتبر عرب وجود داشته، به تدریج به دست برخی مشایخ حدیث و موعظه، مشروح شده است؛ این اضافات و تغییرات بر متن اصلی روایت، در چرخش زمانی میان مؤلفان و نسخه‌برداران، تبدیل به چهار گروه روایت متمایز با تحریرهای مختلف، به‌عنوان خطبه همام شده است.

کلیدواژه‌ها: نهج البلاغه، خطبه همام، حضرت علی (علیه السلام)، سید رضی.

۱. کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه قرآن و حدیث قم؛ کارشناس ارشد فلسفه غرب، دانشگاه مفید قم؛ kazemostadi@gmail.com

مقدمه

نهج البلاغه کتابی از منابع متقدم شیعی و شامل برگزیده‌ای از سخنان امیرالمؤمنین (علیه السلام) است. این اثر گزینشی را سید رضی یا سید مرتضی (به عنوان نمونه ن.ک: شاکر، ۱۹۷۵م: ۳۰)، در اواخر قرن چهارم هجری قمری، با تأکید بر فصاحت و بلاغت سخنان در دسترس حضرت امیر (علیه السلام)، جمع‌آوری و تدوین کرده است.

برخی اندیشمندان در نسبت دادن متن نهج البلاغه یا لااقل بخشی از مطالب آن به حضرت علی (علیه السلام) تشکیک کرده‌اند (ن.ک: شهرستانی، ۱۳۸۷: ۱۱۵-۱۲۵؛ السید، ۱۴۰۶ق: سراسر متن)؛ هر چند در مقابل، برخی علمای شیعه و علمای اهل سنت، نسبت دادن این کتاب و سخنان آن به حضرت علی (علیه السلام) را درست می‌دانند و معتقدند که این سخنان، اصیل و بدون تردید از امام علی (علیه السلام) است (ن.ک: شامحمدی، ۱۳۸۹). همچنین معتقدند سید رضی به تنهایی این سخنان را جمع‌آوری کرده است (ن.ک: استادی، ۱۳۸۳: ۲۸۴؛ شهرستانی، ۱۳۸۷: ۱۱۵-۱۲۵).

به واسطه همین تشکیکات، برخی پژوهشگران شیعه برای اثبات صحت و اعتبار سخنان و مطالب نهج البلاغه، آثار، مقالات و کتاب‌های متعددی درباره اسناد و مدارک نهج البلاغه نوشته‌اند (ن.ک: حاجی‌خانی، ۱۳۹۷؛ مقالات مجلات «پژوهش‌های نهج البلاغه» و «پژوهشنامه نهج البلاغه»).

نهج البلاغه در سه بخش خطبه‌ها، نامه‌ها، کلمات قصار دسته‌بندی و تدوین شده است که البته ترتیب برخی مطالب در نسخه‌های خطی متفاوت است. حتی برخی نسخه‌های نهج البلاغه دارای تعداد متفاوتی از خطبه‌ها و مطالب است (شوشتری، ۱۳۷۶، ج ۱: ۳۷).

در هر صورت، بخش ابتدایی و اصلی نهج البلاغه، گزینشی از برخی خطبه‌های امیرالمؤمنین و شامل ۲۴۱ خطبه است؛ هر چند برخی از آن‌ها مانند شقشقیه، خطبه نیست و به اشتباه، خطبه خوانده شده است. تمامی خطبه‌های نهج البلاغه در نسخه‌های

خطی متّقدم، بدون عنوان و نام‌گذاری و از میان آن‌ها، تنها چهار خطبه شقشقیه (ش ۳)، غراء (ش ۸۳)، اشباح (ش ۹۱) و قاصعه (ش ۹۲) را احتمالاً سید رضی یا نسخه‌برداران، نام‌گذاری کرده‌اند (ن.ک: رشاد، ۱۳۸۰، ج ۱۲: ۱۹).

خطبه‌های متّقین، غراء و شقشقیه، از مهم‌ترین خطبه‌های نهج‌البلاغه معرفی شده‌اند که در این میان، خطبه متّقین یا همام از مهم‌ترین و تأثیرگذارترین خطبه‌های نهج‌البلاغه است (ن.ک: مطهری، ۱۳۷۲، ج ۱۶: ۳۵۹) این خطبه اخلاقی عرفانی به درخواست «همام» که ادعا شده یکی از یاران و شیعیان امام بوده است (ن.ک: ابن ابی‌الحدید، ج ۱۰: ۱۳۳)، در توصیف صفات متّقین بیان شده؛ هرچند شخصیت همام در این خطبه، از اسامی مشترک است و هویت وی در خود خطبه و نیز منابع رجالی شیعه و سنی، شناسانده نشده است.

گوینده خطبه همام، متّقین و پرهیزکاران را توصیف کرده و برای آنان، بیش از صد صفت برشمرده است. از آنجا که این خطبه بسیار مهم شمرده شده، ترجمه‌های مستقل (ن.ک: دین‌پرور، ۱۳۸۵) و شرح‌های فراوانی (ن.ک: مجلسی، ۱۳۸۵) به‌خصوص در دوره‌های متأخر بر آن نوشته و در شمارگان بسیار زیاد منتشر شده است.

طرح مسئله

با توجه به اهمیت خطبه متّقین و مجهول بودن نام همام در خطبه و نیز تشکیکاتی که درباره برخی خطبه‌ها و مطالب نهج‌البلاغه وجود دارد، لازم است اصالت‌سنجی و اعتبارسنجی مستقلی راجع به این خطبه از جهات مختلف صورت گیرد. یکی از این جهات، بررسی تطبیقی متن خطبه در منابع متّقدم است؛ مثلاً پژوهش شود که: ۱. خطبه متّقین در منابع متّقدم و ابتدایی شیعی و غیرشیعی، چه سابقه‌ای دارد و در چه منابعی درج شده است؟ ۲. آیا وجود خطبه همام در کتاب‌های متّقدمی همانند کتاب سلیم، قطعی است و این حضور، می‌تواند اصالت و اعتبار خطبه همام را پشتیبانی کند؟ ۳. آیا متن و حجم این خطبه در کتاب‌های گوناگون متّقدم، یکسان است؟ ۴. با تطبیق متن خطبه در

منابع متقدم، چه نتایجی پیش روی ما قرار خواهد گرفت؟ این پژوهش، با ذکر مقدماتی، به بررسی تطبیقی و اصالت‌سنجی اختصاصی متن خطبه همام در منابع متقدم تا قرن هفتم، خواهد پرداخت.

پیشینه پژوهش

درباره کلیت اسناد و مدارک نهج البلاغه یا بخشی از آن، آثار و کتاب‌های متعددی منتشر شده است. مانند: ۱. استناد نهج البلاغه، اثر امتیازعلی عرشی (۱۳۶۳). ۲. اسناد و مدارک نهج البلاغه، اثر محمد دشتی (۱۳۸۰). ۳. اسناد و مدارک نهج البلاغه، اثر رضا استادی (۱۳۹۶ ق). ۴. بحثی کوتاه پیرامون مدارک نهج البلاغه، اثر رضا استادی (۱۳۹۶ ق). ۵. بررسی اسناد و مدارک نهج البلاغه، اثر سید جواد مصطفوی (بی‌تا). ۶. پژوهشی نو در اسناد نهج البلاغه، اثر فرزانه فتحیان و وحید سبزیان‌پور (۱۳۹۴). ۷. پژوهشی در اسناد و مدارک نهج البلاغه، اثر محمد مهدی جعفری (۱۳۵۶). ۸. تکمله المنهاج، اثر حسن حسن‌زاده (بی‌تا). ۹. مدارک نهج البلاغه، اثر کاشف الغطاء (۱۳۵۴ ق). ۱۰. مصادر نهج البلاغه و اسانیده، اثر سید عبدالزهره حسینی (۱۴۰۹ ق). ۱۱. مصادر نهج البلاغه، اثر عبدالله نعمت (بی‌تا). ۱۲. منهاج البراعه، اثر میرزا حبیب الله خویی (۱۳۷۸). ۱۳. نهج البلاغه، اثر صبری ابراهیم السید (۱۴۰۶ ق). ۱۴. نهج السعاده فی مستدرک نهج البلاغه، اثر محمد باقر محمودی (۱۳۸۰).

از این آثار، برخی به مناسبت بررسی اسناد و مدارک نهج البلاغه، اشاراتی نیز به وضعیت خطبه همام داشته‌اند (ن.ک: السید، ۱۴۰۶ ق: خ ۹۶)، اما به ابعاد مختلف اصالت‌سنجی و استنادسنجی این خبه در منابع متقدم نپرداخته‌اند. برخی مقالات نیز به تفسیر یا بررسی سبک‌شناختی خطبه همام توجه داشته‌اند (ن.ک: امیدی‌پور، ۱۳۹۶).

بنابراین، این مقاله، اولین پژوهش برای شناسایی سیر نقل خطبه همام در منابع متقدم و تطبیق متن آن هاست.

۱. معرفی شکلی و ساختارشناسی خطبه متقین

برخی از ویژگی‌های شکلی و ساختاری خطبه همام در نهج البلاغه عبارت است از:

۱-۱. خطبه متقین در نسخه‌های نهج البلاغه

خطبه متقین یا همام، غیر از تفاوت‌های اندک برخی کلمات و ترتیب خطبه‌ها در نسخه‌های خطی نهج البلاغه (ن.ک: رضی، ۱۴۳۱ق.)، در چاپ‌های نهج البلاغه یا شرح‌های آن، در جاهای مختلف و با شماره‌های گوناگونی درج شده که برخی از آن‌ها عبارت است از: خطبه ۱۴ شرقی، محمد علی؛ خطبه ۳۵ فاضل، جواد؛ خطبه ۹۵ سالکی، فریدون؛ خطبه ۱۸۲ کاشانی، ملافتح‌الله؛ خطبه ۱۸۴ ابن میثم و اردبیلی، حسین و زمانی، مصطفی؛ خطبه ۱۸۴ فیض الاسلام؛ خطبه ۱۸۵ شاهینی، داریوش و لاهیجی، نواب؛ خطبه ۱۸۶ ابن ابی‌الحدید و عبده، محمد؛ خطبه ۱۸۸ فارسی؛ خطبه ۱۹۱ اولیائی، نبی‌الدین و مغنیه، محمدجواد؛ خطبه ۱۹۲ قزوینی، صالح؛ خطبه ۱۹۳ دشتی، محمد، صالح، صبحی؛ خطبه ۲۲۰ عمادزاده، حسین (ن.ک: دشتی، ۱۳۸۵: ۶۸۴).

۲-۱. ساختار شکلی خطبه متقین

خطبه همام شامل بخش‌هایی قابل تفکیک است که آن را اجمالاً به هفت بخش تقسیم کرده‌ایم: ۱. شروع داستان همام و حمد الهی، با آغاز عبارت: «فَقَالَ لَهُ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ صِفْ لِي الْمُتَّقِينَ...» ۲. مقدمه، با آغاز: «أَمَّا بَعْدُ فَإِنَّ اللَّهَ...» ۳. وصف کلی و سیمای پرهیزکاران، با آغاز: «فَالْمُتَّقُونَ فِيهَا هُمْ أَهْلُ الْفَضَائِلِ...» ۴. شب متقین، با آغاز: «أَمَّا اللَّيْلُ فَصَافُونَ أَقْدَامَهُمْ...» ۵. روز متقین، با آغاز: «وَأَمَّا النَّهَارُ فَحُلَمَاءُ...» ۶. علامت یا علامت‌های متقین، با آغاز: «فَمِنْ عَلَامَةِ أَحَدِهِمْ أَنَّكَ...» ۷. پایان داستان همام، با آغاز عبارت: «قَالَ فَصَعِقَ هَمَّامٌ صَعَقَةً...».

۳-۱. معرفی موضوعی خطبه متقین

موضوع کلی روایت یا خطبه در کتاب نهج البلاغه و برخی منابع دیگر، درباره صفات

«متّقین» است (ن.ک: ابن بابویه، ۱۳۶۲: ۱۸)؛ همچنین موضوع آن در برخی منابع دیگر، صفات المؤمنین، الخائفین یا اوصاف شیعیان ذکر شده است (ن.ک: سلیم، ۱۴۱۵ق، ج ۲: ۸۴۹؛ ابن عبدربه، ج ۳: ۱۲۵؛ کراجکی، ۱۴۱۰ق: ۳۱).

در این خطبه، به اوصاف فردی و اجتماعی متّقین و نیز رابطه پرهیزکاران با خداوند متعال، با طرح بیش از صد صفت ایشان، پرداخته شده است.

۲. خطبه متّقین در منابع متقدّم

غیر از منابعی که برخی بریده‌ها یا عبارات کوتاه و بلند خطبه همام را به‌تنهایی یا به ضمیمه دیگر عبارات متفرقه، در خود نقل کرده‌اند (ن.ک: ابن ابی‌شیبّه، ۱۴۰۹ق، ج ۷: ۱۸۹؛ ابن‌بطه، ۱۴۱۵ق، ج ۲: ۶۶۵) و مناسب است مسائل و موضوعات متعددی را به همین نسبت و درباره خطبه متّقین در منابع متقدّم جست‌وجویا بررسی کرد. منابعی نیز هستند که به‌صورت اختصاصی، روایت یا خطبه متّقین را در خود درج کرده‌اند که با دو رویکرد می‌توان آن‌ها را دسته‌بندی کرد:

۱-۲. منابعی که خطبه متّقین را نقل کرده‌اند

متن مشهور به خطبه متّقین، با اشکال و انواع مختلف آن که در منابع متقدّم زیر (تا قرن هفتم)، ذکر شدند، عبارت است از:

۱. اضافات کتاب سلیم (مدل ۵) منسوب به سلیم بن قیس، متوفی ۷۶ یا ۹۰ق (سلیم، ۱۴۱۵ق، ج ۲: ۸۴۹).

۳ و ۲. عیون الاخبار و نیز کتاب تأویل مختلف الحدیث اثر ابن قتیبة الدینوری، متوفی ۲۷۶ق. (ن.ک: دینوری، ۱۴۱۸ق، ج ۲: ۳۸۰؛ همان، ۱۴۱۹ق: ۲۵).

۵ و ۴. کتاب الأولیاء و نیز کتاب الهم والحزن اثر ابن ابی‌الدنیا، متوفی ۲۸۱ق (ن.ک: ابن ابی‌الدنیا، ۱۴۱۳ق: ۳۸؛ همان، ۱۴۱۲ق: ۶۹).

۶. فقه الرضا علیه السلام منسوب به شلمغانی، متوفی ۳۲۳ ق. (نک: شلمغانی، ۱۴۰۶ ق: ۳۷۰).
۷. عقد الفريد اثر ابن عبدربه اندلسی، متوفی ۳۲۸ ق. (ن.ک: ابن عبدربه، ج ۳: ۱۲۵).
۸. کافی (دو نقل کاملاً متفاوت) اثر محمد بن یعقوب کلینی، متوفی ۳۲۹ ق. (نک: کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۲: ۱۳۱؛ همان، ۱۴۰۷ ق، ج ۲: ۲۲۶).
۹. المجالسة و جواهر العلم أبوبکر الدینوری، متوفی ۳۳۳ ق. (ن.ک: الدینوری المالکی، ۱۴۱۹ ق، ج ۲: ۱۴۴).
۱۰. الفوائد والزهد والرقائق والمراثي اثر جعفر الخلدی، متوفی ۳۴۸ ق. (ن.ک: الخلدی، ۱۴۰۹ ق: ۲۷).
۱۱. کتاب حلیة الأولیاء و طبقات الأصفياء اثر ابونعیم اصفهانی (م ۴۳۰ ق) به نقل از سُلَیْمَانُ بْنُ أَحْمَدَ طبرانی، متوفی ۳۶۰ ق. (نک: ابونعیم اصفهانی، بی تا، ج ۲: ۱۵۱).
۱۲. تحف العقول اثر ابن شعبه حرانی، متوفی حدود ۳۸۱ ق. (ن.ک: حرانی، ۱۴۰۴ ق: ۱۵۹).
۱۳. التَّمَحِیص اثر منسوب به الإسکافی، متوفی ۳۳۶ ق. یا منسوب به ابن شعبه حرانی، متوفی حدود ۳۸۱ ق. (ن.ک: اسکافی یا حرانی: ۷۰).
- ۱۴ و ۱۵. صفات الشیعه و نیز کتاب الأمالی اثر شیخ صدوق، متوفی ۳۸۱ ق؛ با دو نقل مشابه (ن.ک: ابن بابویه، ۱۳۶۲: ۱۸؛ هملن، ۱۳۷۶: ۵۷۰).
۱۶. نهج البلاغة اثر سید رضی، متوفی ۴۰۶ ق. یا سید مرتضی متوفی ۴۳۶ ق. (ن.ک: رضی، ۱۳۸۵: ۲۸۶، خ ۱۹۳).
۱۷. کنز الفوائد اثر محمد بن علی کراجکی، متوفی ۴۴۹ ق. (ن.ک: کراجکی، ۱۴۱۰ ق: ۳۱).
۱۸. روضة الواعظین و بصیره المتعظین اثر فثال النیشابوری، متوفی ۵۰۸ ق. (ن.ک: الفثال النیشابوری، ۱۳۷۵، ج ۲: ۴۳۸).

۱۹. مکارم الاخلاق اثر رضي الدين الطبرسي، متوفی قرن ۶ (میان ۴۶۸ تا ۵۴۸ ق) (ن.ک: طبرسی: ۴۷۵).

۲۰. التذکره الحمدونیة اثر ابن حمدون، متوفی ۵۶۲ ق. (ن.ک: ابن حمدون، ۱۹۹۶ م، ج ۱: ۹۳).

۲۱. تاریخ دمشق اثر ابن عساکر، متوفی ۵۷۱ ق (ابن عساکر، ۱۴۱۵ ق، ج ۱۷: ۴۱۹).

۲۲. تذکرة الخواص اثر سبط بن الجوزي، متوفی ۵۹۷ ق (ن.ک: سبط بن الجوزي، ۱۴۲۶ ق: ۱۳۰).

۲۳. مطالب السؤل اثر محمد بن طلحه نصیبی شافعی، متوفی ۶۵۲ ق. (ن.ک: نصیبی شافعی، ۱۴۱۹ ق: ۱۹۵).

۲-۲. تنوع شکلی منابع خطبه متّقین

روایت یا خطبه متّقین، به سه شکل در منابع متقدّم درج شده است:

۱-۲-۲. منابعی که کامل یا بخش بیشتری از خطبه متّقین نهج البلاغه را نقل کرده‌اند

۱. اضافات کتاب سلیم (مدل ۵). ۲. التّمحيص. ۳. صفات الشيعة. ۴. کتاب الأمالی. ۵. تحف العقول. ۶. کنز الفوائد. ۷. روضة الواعظین و بصيرة المتعظین. ۸. مکارم الاخلاق. ۹. التذکرة الحمدونیة. ۱۰. تذکرة الخواص. ۱۱. مطالب السؤل (همان).

۲-۲-۲. منابعی که بخش اندکی از خطبه متّقین نهج البلاغه را نقل کرده‌اند

۱. عیون الاخبار (۲۷۶ م). ۲. کتاب تأویل مختلف الحديث (۲۷۶ م). ۳. کتاب الأولیاء (۲۸۱ م). ۴. کتاب الهم والحزن (۲۸۱ م). ۵. فقه الرضا (ع) (۳۲۳ م). ۶. عقد الفريد (۳۲۸ م). ۷. کافی (۳۲۹ م) ۱۳۱/۲. ۸. المجالسة و جواهر (۳۳۳ م). ۹. الفوائد و الزهد و الرقائق و المراثي. ۱۰. روایت طبرانی (۳۶۰ ق) به نقل از ابونعیم اصفهانی.

۳-۲-۲. منابعی که متن کاملاً متفاوت از خطبه همام نهج البلاغه را نقل کرده‌اند

۱. کافی (م ۳۲۹) نقل دوم ۲/۲۲۶. ۲. تاریخ دمشق (م ۵۷۱ق).

۳. بررسی وضعیت خطبه متقین در کتاب سلیم

قدیمی‌ترین منبعی که خطبه همام را به صورت مشروح درج کرده، کتاب منسوب به سلیم است؛ بنابراین، بررسی این خطبه در کتاب سلیم، حائز اهمیت است.

از دیرباز، همواره نظرات انتقادآمیزی درباره اصلت متن کتاب سلیم اظهار شده و نظراتی وجود داشته که کتاب منسوب به سلیم بن قیس را ساختگی دانسته‌اند (شوشتری، ۱۴۰۱ق: ۲۳۴؛ حلی، ۱۴۱۷ق: ۳۲۵). حتی برخی صاحب‌نظران درباره موضوع بودن کتاب منسوب به سلیم، به نوعی ادعای اجماع رسیده‌اند (ن.ک: مازندرانی، ۱۳۴۲، ج ۱: ۸۷). علاوه بر این مناقشات، پیش از بررسی خطبه متقین، دانستن دو مطلب درباره کتاب‌های سلیم، ضروری است:

۱-۳. احادیث و روایات سلیم

درباره سلیم بن قیس، ما با دو دسته احادیث منسوب به وی روبه‌رو هستیم: ۱. احادیث غالباً کوتاه و با محتوای اخلاقی و مناقبی که همگی از «عمر بن اذینه» نقل شده و حدود ۳۰ حدیث است و در برخی آثار حدیثی و تاریخی قرون نخستین، متفرق شده است. ۲. احادیث بلند (تاریخی و مطاعنی) موجود در کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم که در مجموع حدود ۷۰ روایت و سند آن‌ها در تمامی نسخه‌های خطی سنددار، از «معمربن راشد» است، نه از عمر بن اذینه (ن.ک: استادی، ۱۴۰۰ ب).

۲-۳. انواع نسخه‌های خطی کتاب‌های سلیم

نکته بسیار مهم دیگر درباره نسخه‌های خطی چندگانه کتاب سلیم، تنوع انواع نسخ

خطی این کتاب است (ن.ک: استادی، ۱۳۹۹، ت). به این معنی که اکنون ۸ نوع مختلف نسخه خطی (با تحریرهای متفاوت) از کتاب سلیم، پیش روی ماست که همگی منسوب به سلیم بن قیس هلالی است. البته هیچ کدام آن‌ها قدیمی‌تر از سال ۹۱۸ قمری نیست.

جدول مدل‌های کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس									
گروه	مدل	سال نسخه‌برداری	شخص ناقل یا نسخه‌بردار	تعداد احادیث متفاوت کل	احادیث مشترک کل	تعداد نسخه موجود	قدیمی‌ترین نسخه		
گروه ج	ج ۱	نامشخص	نامشخص (بی سند)	۷	۶۳	۰	۱۵	۱۰۳۶ق	
	ج ۲	۶۰۹ق	(بی سند) کاتب ابو محمد رمانی	۳۲	۳۸	۰	۱۵	۱۰۳۶ق	
گروه ب	ب ۳	نامشخص	محمد بن صبیح	۲۲	۴۸	۰	۵	۱۰۵۹ق	
	ب ۴	نامشخص	محمد بن صبیح + دینوری	۴۲	۲۸	۰	۱۰	۹۱۸ق	
	ب ۵	نامشخص	محمد بن صبیح + دینوری	۴۷	۲۳	۰	۱۰	۱۲۸۲ق	
ایکس	۶	نامشخص	نامشخص	X+۵	نامشخص	۰	۰	نامشخص	
الف	۷	۴۶۰ق	منسوب به طوسی و ابن شهر آشوب	۴۸	۲۲	۰	۷	۱۰۸۱ق	
درهم	۸	۱۴۱۵ق	محمد باقر انصاری زنجان	۹۹	۲۹	-	چاپ	۱۴۱۵ق	

نسخه‌های موجود منسوب به سلیم، تفاوت‌های فاحشی دارند؛ به گونه‌ای که نسخه‌های خطی و نیز چاپ‌های موجود از این کتاب، شامل ۷ یا ۸ حدیث تا ۲۲، ۳۲، ۴۲، ۴۷، ۴۸، ۹۹ حدیث است که البته هیچ حدیث مشترکی بین نسخه‌های خطی این کتاب‌ها وجود ندارد (ن.ک: استادی، ۱۳۹۹، پ).

۳-۳. خطبة متقین در کتاب‌های سلیم

خطبه همام یا متقین، در نسخه‌های خطی مدل‌های ۱، ۲، ۳، ۴ کتاب‌های منسوب به سلیم که مدل‌های قدیمی محسوب می‌شوند، وجود ندارد، اما در نسخه‌های گروه ب مدل ۵، ادعا شده که خطبه همام و چهار حدیث دیگر، در نسخه‌ای مجهول که ما آن را گروه ایکس مدل ۶ نامیده ایم، وجود داشته است. در نسخه‌های خطی مدل ۵ آمده: «... هذا آخر کتاب سلیم کما فی نسخة قدیمه وفی نسخة اخرى وهی التی نسخت نسخة الکتاب منها بعد ذالک ما هذه الفاظه هذه صورة نسخة کانت بایدینا من کتاب سلیم

انتهی. و وجد بعض الاخلاء نسخة في محروسة اصفهان ذكر أنَّها نسخة المرحوم المجلسي المتقدم وفي آخرها زيادة (علي ما في نستختنا هذه حديث همام المعروف و اربعة احاديث اخري) هذه صورتها: ... [شروع احاديث ضميمه؛ از حديث ۴۳ چاپی تا حديث ۴۷ چاپی]» (ن.ک: نسخه خطی سلیم دانشگاه تهران با شماره ۶۸۰۸ به تاريخ ۱۲۸۲ ق).

هم اکنون این نسخه خاص که از آن با عنوان «نسخة في محروسة اصفهان» یاد شده، وجود خارجی ندارد یا فهرست نشده است؛ ولی طبق همان ادعا که ذکر شد، ۵ حديث اضافی در آن یعنی خطبه همام و چهار حديث شماره های ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷ به وسیله نسخه های گروه ب در مدل ۵، به عنوان ضمیمه نسخه ۴۲ حديثی، به ما شناسانده شده که قدیمی ترین این نسخه های خطی، مربوط به سال ۱۲۸۲ قمری است؛ بنابراین، اکنون در گروه ب مدل ۵ از کتاب های منسوب به سلیم، خطبه همام موجود و در کتاب چاپی سلیم، با شماره ۴۳، شماره گذاری شده است (ن.ک: سلیم، ۱۴۱۵ ق، ج ۸۴۹: ۲).

نتیجه اینکه، خطبه همام، جزو اضافات برخی نسخه های خطی متأخر سلیم است که شواهدی متقنی برای اصالت خطبه متقین در کتاب سلیم قدیمی در دست نداریم. از سوی دیگر، چون با بررسی نشانه های شکلی و محتوایی مختلف، مشخص شده که کتاب های کنونی منسوب به سلیم، می توانند متعلق به میراث غلات نصیری به شام، از میانه قرن چهارم تا اواسط قرن ششم باشند (ن.ک: استادی، ۱۴۰۰ ژ)؛ بنابراین، حتی اگر خطبه همام را در نسخه خطی کتاب های منسوب به سلیم، اصیل و جزو اضافات آن ندانیم، تاریخ وجود خطبه همام در نسخه، مدلی از مدل های کتاب های سلیم، حداکثر به قرن چهارم به بعد بر می گردد و از قرن اول هجری نیست.

۴. بررسی تطبیقی و اختلاف شناسی

خطبه متقین را از جهات مختلفی می توان به روش تطبیقی در منابع متقدم بررسی کرد که برخی از آن ها این گونه اند:

۱-۴. نام و عنوان متن در منابع متقدم

تمامی منابع نخستین، یا حداقل غالب آنها، بدون تیتربندی و نام‌گذاری ویژه برای متون حدیثی و روایی بوده‌اند و تنها به درج متن اصلی روایت یا حدیث اکتفا کرده‌اند، ولی در دوره‌های بعدی، نام‌گذاری و عنوان‌بندی متون حدیثی و روایی، به تدریج مرسوم شده است. با توجه به این نکته، برخی بررسی‌ها در خطبه همام قابل توجه هستند:

۱-۴-۱. ماهیت شکلی و عنوان متن

متن مد نظر ما که اکنون از آن به خطبه یاد می‌شود، در منابع مختلف با ماهیت شکلی و عنوان متفاوتی به کار رفته است؛ به این معنی که در برخی منابع که متن غیرمشروح در آنها آمده است، متن را به عنوان «حدیث» یا «روایت» و نه خطبه، درج کرده‌اند (ن.ک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۱۳۱)؛ اما در برخی منابع دیگر، از این متن که به صورت مشروح درج شده، به عنوان «خطبه» یاد شده است (ن.ک: رضی، ۱۳۸۵: ۲۸۶، خ ۱۹۳).

۱-۴-۲. نام‌گذاری موضوعی متن

صرف نظر از منابع متأخر و معاصر که غالباً متن را با نام خطبه متقین یا خطبه همام یاد می‌کنند، در منابع متقدم نام‌گذاری مشخصی برای این متن صورت نگرفته است. هر چند برخی منابع متن را در فصل‌بندی مشخصی به کار برده‌اند که از این فصل‌بندی‌ها، شاید بتوان نام‌گذاری مد نظر آنها را طرح کرد (ن.ک: الخلدی، ۱۴۰۹ق: ۲۷).

اما نکته قابل توجه، کلیدواژه و موضوع اصلی سرآغاز متن در متون منابع مختلف است؛ برخی منابع که چکیده غیرمشروح متن را درج کرده‌اند، دارای این کلیدواژه آغازین نیستند. همانند: عیون الاخبار (دینوری، ۱۴۱۸ق، ج ۲: ۳۸۰)، کتاب تأویل (دینوری، ۱۴۱۹ق: ۲۵)، کتاب الأولیاء (ابن‌ابی‌الدنیا، ۱۴۱۳ق: ۳۸)، الهم و الحزن (ابن‌ابی‌الدنیا، ۱۴۱۲ق: ۶۹)، فقه الرضا (شلمغانی، ۱۴۰۶ق: ۳۷۰)، کافی (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۱۳۱)، المجالسة و جواهر (الدینوری المالکی، ۱۴۱۹ق، ج ۲: ۱۴۴)، کتاب الفوائد (ن.ک:

الخلدی، ۱۴۰۹ق: ۲۷).

از آن سو، برخی که در چند دسته قابل تفکیک هستند، این کلیدواژه اصلی متن را دارند: ۱. «... صِفْ لِي الْمُؤْمِنِينَ ...» در یک مدل کتاب سلیم (سُلیم، ۱۴۱۵ق، ج ۸۴۹: ۲)، «... صِفْ لَنَا صِفَةَ الْمُؤْمِنِ ...» در یک نقل از کتاب کافی (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۲۲۶) و نیز نقل مشابه آن در تاریخ دمشق (ابن عساکر، ۱۴۱۵ق، ج ۱۷: ۴۱۹). ۲. «... سئل ابن عباس عن الخائفين ...» در کتاب عقد الفريد (ابن عبدربه، ج ۳: ۱۲۵). ۳. «... ما سمة شيعتكم وصفتهم ...» در کتاب های کنز الفوائد و مطالب السؤل (کراجکی، ۱۴۱۰ق: ۳۱؛ نصیبی شافعی، ۱۴۱۹ق: ۱۹۵). ۴. اما در غالب منابعی که متن را مشروح و مفصل ذکر کرده اند، به تصریح اول متن «... صِفْ لِي الْمُتَّقِينَ ...» یا درون متن «... فالمتقون ...»، کلیدواژه متّقین آمده است؛ همچون: تذکر الخواص (سبط بن الجوزي، ۱۴۲۶ق: ۱۳۰)، صفات الشيعة و کتاب الامالی (ابن بابويه، ۱۳۶۲: ۱۸؛ همان، ۱۳۷۶: ۵۷۰)، نهج البلاغه (رضی، ۱۳۸۵: ۲۸۶، خ ۱۹۳)، روضة الواعظین (الفتّال النیشابوري، ۱۳۷۵، ج ۲: ۴۳۸)، مکارم الاخلاق (طبرسی، ۴۷۵)، التذکرة حمدونیه (ابن حمدون، ۱۹۹۶م، ج ۱: ۹۳)، التمحیص (اسکافی یا حرانی: ۷۰).

۲-۴. اختلاف شناسی خطبه متّقین در منابع متقدّم

متن یا خطبه مشهور به متّقین، اختلافات متعددی در منابع متقدّم دارد که برخی از آن ها را در عناوین زیر می توان مطرح کرد:

۱-۲-۴. اختلاف در اسناد

حدود نیمی از منابعی که متن روایت یا خطبه متّقین را نقل کرده اند، سندی برای این روایت یا خطبه بیان نکرده اند؛ آن هایی نیز که اسنادی برای آن ذکر کرده اند، این اسناد، تفاوت های قابل توجه و گاه متناقضی دارند. از سوی دیگر، راوی اصلی و نیز گوینده اصلی روایت یا خطبه متّقین، معلوم نیست و هر کدام، به افراد متعددی منتسب شده است (ن: ک: استادی، ۱۴۰۱ش: الف).

۲-۲-۴. اختلاف در تعداد کلمات و حجم متن

متن روایت یا خطبه متّقین، چه متن مشروح و چه متن غیرمشروح، جدای از تفاوت برخی کلمات و عبارات، از نظر حجم و تعداد کلمات نیز در منابع متقدّم بسیار متفاوت نقل شده که تعداد حدودی کلمات آن‌ها عبارت است از:

الف: ۷۰ کلمه، الهم و الحزن (م ۲۸۱ق) و نیز کتاب تأویل (م ۲۷۶ق)؛ ۷۵ کلمه، کتاب الفوائد (م ۳۴۸ق)؛ ۸۰ کلمه، کتاب الأولیاء (م ۲۸۱ق)؛ ۱۱۰ کلمه، فقه الرضا (م ۳۲۳ق)؛ ۱۱۲۰ کلمه، کنز الفوائد (م ۴۴۹ق)؛ ۱۳۵ کلمه، عقد الفرید (م ۳۲۸ق)؛ ۱۳۵+۳۵ کلمه، عیون الاخبار (م ۲۷۶ق)؛ ۱۶۰ کلمه، المجالسة وجواهر (م ۳۳۳ق)؛ ۱۶۵ کلمه، کافی (م ۳۲۹ق) ۱۳۱/۲.

ب: ۳۴۵ کلمه، تذکرة الخواص (م ۵۹۷ق)؛ ۵۱۰ کلمه، تاریخ دمشق (م ۵۷۱ق)؛ ۵۵۵ کلمه، التذکرة حمدونیه (م ۵۶۲ق)؛ ۵۷۰ کلمه، مطالب السؤل (م ۶۵۲ق)؛ ۷۱۰ کلمه، تحف العقول (ق ۴ق)؛ ۷۱۵ کلمه، نهج البلاغة (م ۴۰۶ق)؛ ۷۲۰ کلمه، روضة الواعظین (م ۵۰۸ق)؛ ۷۴۰ کلمه، مکارم الاخلاق (ق ۶ق)؛ ۷۶۰ کلمه، کافی (م ۳۲۹ق) ۲۲۶/۲؛ ۹۲۰ کلمه، التمهیص (م ۳۳۶ق)؛ ۱۰۵۰ کلمه، اضافات سلیم (ق ۴ یا ۵ق)؛ ۱۰۷۰ کلمه، صفات الشیعة (م ۳۸۱ق)؛ ۱۰۷۵ کلمه، الامالی (م ۳۸۱ق).

۳-۲-۴. اختلاف در شکل کلمات و تفاوت واژگان

جدای از برخی تفاوت‌های اساسی در شکل کلمات میان متون روایت و خطبه متّقین در منابع متقدّم و نیز کلمات هم‌معنی یا مترادف، همانند: «هَمَّه الذَّکْرُ» (رضی، ۱۳۸۵: ۲۸۶، خ ۱۹۳) و «شَغْلُهُ الذَّکْرُ» (ابن بابویه، ۱۳۶۲: ۱۸)؛ برخی دیگر از تفاوت‌های میان این متون، به خاطر مشکلات خط عربی و نیز نبود امکانات و از همه مهم‌تر، دانش نسخه‌برداران است، موارد متعددی از کلمات هم‌شکل در منابع متقدّم نیز متفاوت درج شده‌اند. به‌عنوان نمونه، چند مورد از آن‌ها در خطبه متّقین ذکر می‌شود:

۱. «و ذهلت عنه قولهم» (ن. ک: اسکافی یا حرانی: ۷۰)؛ «و ذهلت قُلُوبُهُمْ» (ابن بابویه، ۱۳۶۲: ۱۸)؛ «و ذهلت عُقُولُهُمْ» (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۵۷۰).

۲. «حَافِينَ عَلَى أَوْسَاطِهِمْ» (ن.ک: سُليْم، ۱۴۱۵ق، ج ۲: ۸۴۹)؛ «حَانُونِ عَلَى أَوْسَاطِهِمْ» (حرانی، ۱۴۰۴ق: ۱۵۹)؛ «جَائِثِينَ عَلَى أَوْسَاطِهِمْ» (ابن بابویه، ۱۳۶۲: ۱۸).

۳. «حَزِيناً لِدُنْبِهِ مَيِّتَةً» (ن.ک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۲۲۶)؛ «حَرِيْزاً دِيْنَهُ مَيِّتَةً» (اسکافی یا حرانی: ۷۰)؛ «محرزا دینه میتا» (نصیبی شافعی، ۱۴۱۹ق: ۱۹۵).

۴. «مَتِيناً صَبْرُهُ» (ن.ک: سُليْم، ۱۴۱۵ق، ج ۲: ۸۴۹)؛ «مَيِّتاً صُرَّةً» (ابن بابویه، ۱۳۶۲: ۱۸)؛ «ثَبْتاً صَبْرَهُ» (کراجکی، ۱۴۱۰ق: ۳۱)؛ «بينا صبره» (نصیبی شافعی، ۱۴۱۹ق: ۱۹۵).

۵. «وَإِذَا اسْتَفَاقُوا» (ن.ک: سُليْم، ۱۴۱۵ق، ج ۲: ۸۴۹)؛ «وَإِذَا اسْتَقَالُوا» (اسکافی یا حرانی: ۷۰)؛ «فَإِذَا اسْتَقَامُوا» (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۵۷۰)؛ «فَإِذَا أَشْفَقُوا» (حرانی، ۱۴۰۴ق: ۱۵۹).

۴-۲-۴. اختلاف در کمبود، اضافات یا جابه جایی عبارات

موارد افتادگی در متن منابع نسبت به هم که از آن ها به اضافات نسبت به هم نیز می توان نام برد، در میان متون متقدم خطبه متقین بسیار زیاد است؛ مثلاً، عبارت زیر در منابع متعدد مشابه نهج البلاغه وجود دارد (ن.ک: حرانی، ۱۴۰۴ق: ۱۵۹؛ ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۵۷۰)، ولی در نهج البلاغه حذف شده است: «قَاعَ الَّذِي لَهُ لَا يَجْمَعُ بِهِ الْغَيْظُ وَلَا يَغْلِبُهُ الْهَوَى وَلَا يَقْهَرُهُ الشَّحُّ وَلَا يَطْمَعُ فِيْمَا لَيْسَ لَهُ يَخَالُطُ النَّاسَ لِيَعْلَمَ وَيَصْمِتَ لِيَسْلَمَ وَيَسْأَلَ لِيَفْهَمَ لَا يَنْصَتُ لِلْخَيْرِ لِيَعْجِزَ بِهِ وَلَا يَتَكَلَّمُ بِهِ».

همچنین، جابه جایی کلمات و حتی جملات در این منابع، به کرات قابل مشاهده است؛ مانند:

۱. «مَتِيناً صَبْرَهُ مُحْكَمًا أَمْرَهُ كَثِيرًا ذَكَرَهُ لَا يَحْدُثُ» (ن.ک: اسکافی یا حرانی: ۷۰)؛ «مَتِيناً صَبْرُهُ كَثِيرًا ذَكَرُهُ مُحْكَمًا أَمْرُهُ لَا يَحْدُثُ» (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۵۷۰).

۲. «لِيَتَجَبَّرَ عَلَى مَنْ سِوَاهُ نَفْسُهُ مِنْهُ فِي عَنَاءٍ وَ النَّاسِ مِنْهُ فِي رَاحَةٍ أَتَعَبَ نَفْسَهُ لِآخِرَتِهِ وَأَرَاخَ النَّاسِ مِنْ نَفْسِهِ إِنْ بُعِيَ عَلَيْهِ صَبْرٌ حَتَّى يَكُونَ اللَّهُ هُوَ الْمُنْتَقِمُ لَهُ بَعْدَهُ عَمَّنْ يَتَبَاعَدُ» (ن.ک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۲۲۶؛ اسکافی یا حرانی: ۷۰)؛ «لِيَتَجَبَّرَ عَلَى مَنْ سِوَاهُ إِنْ بُعِيَ عَلَيْهِ صَبْرٌ حَتَّى يَكُونَ اللَّهُ الَّذِي يَنْتَقِمُ لَهُ نَفْسُهُ مِنْهُ فِي عَنَاءٍ وَ النَّاسِ مِنْهُ فِي رَاحَةٍ أَتَعَبَ نَفْسَهُ لِآخِرَتِهِ وَأَرَاخَ النَّاسِ مِنْ نَفْسِهِ بَعْدَ مَنْ تَبَاعَدَ» (حرانی، ۱۴۰۴ق: ۱۵۹؛ ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۵۷۰).

۵-۲-۴. اختلاف در کلیات

برخی منابع همانند روایت دوم کافی (ن.ک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۲۲۶) و نیز تاریخ دمشق (ابن عساکر، ۱۴۱۵ق، ج ۱۷: ۴۱۹)؛ همچنین از جهتی دیگر، متن کنز الفوائد (کراجکی، ۱۴۱۰ق: ۳۱)، اختلافات کلی در خطبه متقین با دیگر منابع دارند به طوری که مثلاً متن روایت دوم کافی، فقط حدود یک چهارم متن خود در بخش ششم و هفتم خطبه، با نهج البلاغه و منابع هم‌ردیف آن مشابه است؛ همچنین، متن روایت تاریخ دمشق که هم‌ردیف روایت دوم کافی است، تقریباً هیچ شباهتی با خطبه نهج البلاغه ندارد.

۶-۲-۴. جمع‌بندی اختلافات

درست است که همه روایات اسلامی در نسخه‌های خطی و منابع گوناگون، تفاوت‌ها و تحریرهای مختلفی دارند که غالباً بر اثر نقل به معنا و نیز تصحیف نسخه‌برداران ایجاد شده، اما اختلافات خطبه متقین در منابع متقدم، به نوعی اساسی و قابل تجزیه و تحلیل و نتیجه‌گیری خاص است.

جدای از روایت دوم کافی (ن.ک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۲۲۶) و نیز روایت تاریخ دمشق (ابن عساکر، ۱۴۱۵ق، ج ۱۷: ۴۱۹) که اساساً با دیگر منابع خطبه همام بسیار متفاوت است، با توجه به تفاوت‌های متنی دیگر منابع به نسبت تاریخ تألیف منابع، به نظر می‌رسد متن یک روایت اولیه که حدود صد کلمه بوده، به تدریج مشروح شده است؛ این اضافات بر متن اصلی روایت، در چرخش زمانی میان مؤلفان و نسخه‌برداران، تبدیل به سه گروه روایت با تحریرهای مختلف شده که برخی از این روایت‌های متأخرتر، به نوعی ترکیبی از متن روایت‌های منابع قبلی خود است.

به عنوان نمونه، با اینکه متن تحف العقول و نیز کنز الفوائد در یک گروه قرار دارند، ولی از تطبیق متن، روشن می‌شود که روایت کنز الفوائد، مخلوطی از دو منبع است؛ به این معنی که جدای از منبع مورد استفاده تحف العقول، از منابع متن شیخ صدوق نیز در خود دارد.

جدول بخش‌های هفتگانه خطبه متقین در منابع متقدم										
کتاب	راوی اول	گوینده خطبه	سند	بخش ۱ شروع داستان	بخش ۲ اما بعد	بخش ۳ عنوان وصف و متن	بخش ۴ اما الی... اما التیهار...	بخش ۵ اما التیهار...	بخش ۶ من علامات	بخش ۷ پایان داستان
۱ عیون الاخبار (این فیه ۲۷۶م)	؟	حضرت علی(ع) (۲۰م)	ندارد	ندارد	ندارد	خطی خطی کم دارد مشترک	خطی خطی کم دارد	خطی کم دارد	ندارد	ندارد
۲ تأویل مختلف الحدیث این فیه (۲۷۶م)	؟	حضرت علی(ع) (۲۰م)	ندارد	ندارد	ندارد	خطی خطی کم دارد مشترک	خطی خطی کم دارد	خطی کم دارد	ندارد	ندارد
۳ کتاب الأولیاء بن ابی‌الدنا (۲۸۸م)	عبد الحمید بن جعفر	الحسن (ع) (۱۱۰م)	دارد	ندارد	ندارد	خطی خطی کم دارد مشترک	خطی خطی کم دارد	خطی کم دارد	ندارد	ندارد
۴ کتاب الهمم والحزون بن ابی‌الدنا (۲۸۸م)	الفرات بن سلمان	الحسن بن ابی الحسن (ع) (۱۱۰م)	دارد	ندارد	ندارد	خطی خطی کم دارد مشترک	خطی خطی کم دارد	خطی کم دارد	ندارد	ندارد
۵ فقه الرضا منسوبه شافعی	؟	العالم	ندارد	ندارد	ندارد	خطی خطی کم دارد مشترک	چند کلمه دارد	خطی کم دارد	ندارد	ندارد
۶ عقد القریب این عبد ربیع (۳۲۸م)	؟	ابن عباس (۶۱م)	ندارد	ندارد	ندارد	خطی خطی کم دارد مشترک	خطی خطی کم دارد	خطی کم دارد	ندارد	ندارد
۷ کافی کلینی (۳۱۳ تا ۳۲۰م)	ابی جعفر (ع) (۱۱۳م)	علی بن الحسنین (۹۵م)	دارد	ندارد	ندارد	خطی خطی کم دارد مشترک	خطی خطی کم دارد	خطی کم دارد	ندارد	ندارد
۸ کافی کلینی (۳۱۳ تا ۳۲۰م)	ابی عبد الله (۱۲۸م)	حضرت علی(ع) (۲۰م)	دارد	خطی ناقص دارد همام	مطالب فراوان و مطالب از همه منابع دارد	مؤمن مطالب از منابع دیگر دارد	ندارد	ندارد	خطی کم دارد	همام دارد / همام
۹ المناجاة لویسر الدیوبی (۳۲۳م)	؟	حضرت علی(ع) (۲۰م)	دارد	ندارد	ندارد	خطی خطی کم دارد مشترک	خطی خطی کم دارد	خطی کم دارد	ندارد	ندارد
۱۰ الفوائد الزاهد جعفر الحنفی (۳۳۸م)	عبد الحمید بن جعفر	الحسن (ع) (۱۱۰م)	دارد	ندارد	ندارد	خطی خطی کم دارد مشترک	خطی خطی کم دارد	خطی کم دارد	ندارد	ندارد
۱۱ تحف المقلول (این فیه ۳۸۱م)	؟	حضرت علی(ع) (۲۰م)	ندارد	ندارد	ندارد	مختصر دارد	مختصر دارد	دارد	دارد	ندارد
۱۲ المنجی منسوب به ابن‌شمه یا الکافی	؟	حضرت علی(ع) (۲۰م)	ندارد	دارد ولی خلاصه	دارد ولی خلاصه	متقین / دارد	دارد	دارد	دارد	مختصر دارد / همام
۱۳ اضافات کتاب سلیم مدله (قرن ۵ یا ۶) منسوب به سلیم	سلیم بن قیس (۹۰ یا ۷۶م)	حضرت علی(ع) (۲۰م)	سند کتاب سلیم را دارد	دارد	دارد	مؤمنین / دارد	دارد به علاوه اضافات	دارد	دارد	دارد / همام
۱۴ صفات الشیمة مدری (۳۸۸م)	ابی جعفر (ع) (۱۱۳م)	حضرت علی(ع) (۲۰م)	دارد	دارد	دارد	متقین / دارد	کم دارد	دارد	دارد	دارد / همام
۱۵ الأمانی مدری (۳۸۸م)	ابی جعفر (ع) (۱۱۳م)	حضرت علی(ع) (۲۰م)	دارد	دارد	دارد	متقین / دارد	کم دارد	دارد	دارد	دارد / همام
۱۶ نهج البلاغة رضی (۳۰۶م)	؟	حضرت علی(ع) (۲۰م)	ندارد	خلاصه دارد / همام	دارد ولی خلاصه	متقین / دارد	کم دارد به علاوه اضافات	کم دارد	دارد	دارد / همام
۱۷ کثر الفوائد کراچی (۳۳۹م)	نوف الکسانی (م ۷۲۳)	حضرت علی(ع) (۲۰م)	دارد	اضافات فراوان دارد / همام و دیگران	خلاصه دارد به علاوه مطالب فراوان دیگر	متقین / دارد	خطی کم دارد	کم دارد	دارد با کمی اضافات	دارد با کمی اضافات / همام بن عبادة
۱۸ روضه الواعظین الفتال السیاطوری (۵۰۸م)	؟	حضرت علی(ع) (۲۰م)	ندارد	خلاصه دارد / همام	دارد ولی خلاصه	متقین / دارد	خطی کم دارد به علاوه اضافات	کم دارد	مختصر دارد	دارد / نامشخص
۱۹ مکارم الاخلاق الطبرسی (۶۱۰م)	؟	حضرت علی(ع) (۲۰م)	ندارد	خلاصه دارد / همام	دارد ولی خلاصه	متقین / دارد	خطی کم دارد به علاوه اضافات	کم دارد	مختصر دارد	دارد / همام
۲۰ الذکره الجمهورية ابن خندون (۵۶۲م)	؟	حضرت علی(ع) (۲۰م)	ندارد	خطی ناقص دارد / پنجم همام	خطی خلاصه دارد	متقین / دارد	خطی کم دارد به علاوه اضافات	کم دارد	مختصر دارد	ندارد
۲۱ تاریخ دمشق ابن عساکر الهمدانی (۵۷۱م)	محمد بن ابن عیسی	ذوالنون بن ابراهیم المصري	دارد	ندارد	مطالب فراوان و مطالب از همه منابع دارد	مؤمن مطالب از منابع دیگر دارد	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد
۲۲ تذکر الخواص سیب بن الجوزی (۵۷۷م)	ابن عباس (۶۱م)	حضرت علی(ع) (۲۰م)	ندارد	ندارد	خطی خلاصه دارد	متقین / نصفه دارد	خطی کم دارد به علاوه اضافات	کم دارد	خطی مختصر دارد	ندارد
۲۳ مطالب السؤل طهحاتی (۶۵۳م)	نوف (کالی) (۷۲۳م)	حضرت علی(ع) (۲۰م)	ندارد	اضافات دارد / همام و دیگران	ندارد	متقین / دارد ولی کمتر	خطی کم دارد	کم دارد به علاوه اضافات	خطی مختصر دارد	خطی کم دارد / همام

۳-۴. گروه‌بندی منابع

با توجه به متن روایت و خطبه همام در منابع، و برخی اختلافات و اضافات یا افتادگی‌ها، می‌توان منابع مشابه را در گروه‌هایی، دسته‌بندی کرد که عبارت است از:

۱-۳-۴. گروه اول

دسته‌ای از منابع مانند: عیون الاخبار، کتاب تأویل، کتاب الأولیاء، الهمم و الحزن، فقه الرضا (علیه السلام)، عقد الفرید، کافی (ج ۲: ۱۳۱)، المجالسة و جواهر، کتاب الفوائد کتاب حلیة الأولیاء و طبقات الأصفیاء (همگی با ارجاعات قبلی)، مختصر یا بهتر بگوییم متن غیرمشروح خطبه مشهور به متقین را درج کرده‌اند که به‌طور میانگین حدود ۱۱۰ و حداکثر حدود ۱۷۰ کلمه دارند؛ از این تعداد کلمات متن این منابع، حدود ۷۰ کلمه آن در خطبه کنونی همام یا متقین نهج البلاغه و منابع مشابه وجود دارد و حدود ۱۰۰ کلمه آن، وجود ندارد. اکنون ما این منابع را «گروه اول» خطاب کرده و برای توجه بیشتر، این متن را از کافی که به نقل از امام سجاد (علیه السلام) نقل کرده، درج می‌کنیم:

«إِنَّ الدُّنْيَا قَدْ اِزْتَحَلَتْ مُدْبِرَةً وَإِنَّ الْآخِرَةَ قَدْ اِزْتَحَلَتْ مُقْبِلَةً وَلِكُلِّ وَاحِدَةٍ مِنْهُمَا بَنُونَ فَكُونُوا مِنْ أَبْنَاءِ الْآخِرَةِ وَلَا تَكُونُوا مِنْ أَبْنَاءِ الدُّنْيَا أَلَا وَكُونُوا مِنَ الرَّاهِدِينَ فِي الدُّنْيَا الرَّاعِبِينَ فِي الْآخِرَةِ أَلَا إِنَّ الرَّاهِدِينَ فِي الدُّنْيَا اتَّخَذُوا الْأَرْضَ بَسَاطًا وَ الثَّرَابَ فِرَاشًا وَ الْمَاءَ طِيبًا وَ قَرَضُوا مِنَ الدُّنْيَا نَقْرِيضًا أَلَا وَ مَنْ اِشْتَقَّ إِلَى الْجَنَّةِ سَلَا عَنِ الشَّهَوَاتِ وَ مَنْ أَشْفَقَ مِنَ النَّارِ رَجَعَ عَنِ الْمُحَرَّمَاتِ وَ مَنْ زَهَدَ فِي الدُّنْيَا هَانَتْ عَلَيْهِ الْمَصَائِبُ أَلَا إِنَّ لِلَّهِ عِبَادًا كَمَنْ رَأَى أَهْلَ الْجَنَّةِ فِي الْجَنَّةِ مُخَلَّدِينَ وَ كَمَنْ رَأَى أَهْلَ النَّارِ فِي النَّارِ مُعَذِّبِينَ شُرُورُهُمْ مَأْمُونَةٌ وَ قُلُوبُهُمْ مَحْزُونَةٌ- أَنْفُسُهُمْ عَفِيفَةٌ وَ حَوَائِجُهُمْ خَفِيفَةٌ صَبَرُوا أَيَّامًا قَلِيلَةً فَصَارُوا بِعُقْبَى رَاحَةٍ طَوِيلَةٍ

أَمَّا اللَّيْلُ فَصَافُونَ أَفْدَامَهُمْ تَجْرِي دُمُوعُهُمْ عَلَى خُدُودِهِمْ وَهُمْ يَجْأَزُونَ إِلَى رَبِّهِمْ يَسْعَوْنَ فِي فَكَالٍ رِقَابِهِمْ وَأَمَّا النَّهَارُ فَخُلُمَاءُ عُلَمَاءَ بَرَزَةٍ أَتَقِيَاءُ كَانَتْهُمْ الْقِدَاحُ قَدْ بَرَاهُمْ الْخَوْفُ مِنَ الْعِبَادَةِ يَنْظُرُ إِلَيْهِمُ النَّاطِرُ فَيَقُولُ مَرَضَى وَمَا بِالْقَوْمِ مِنْ مَرَضٍ أَمْ حَوْلَطُوا فَقَدْ خَالَطَ الْقَوْمَ أَمْرٌ عَظِيمٌ مِنْ ذِكْرِ النَّارِ وَمَا فِيهَا» (ن.ک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۱۳۱).

برخی منابع، همین متن مختصر را مختصرتر نقل کرده‌اند؛ به این معنی که حدود ۸۰ کلمه اول روایت را ندارد و از عبارت «أَلَا إِنَّ لِلَّهِ عِبَادًا» آغاز شده‌اند (مانند: کتاب تأویل، کتاب الأولیاء، الهم و الحزن، عقد الفرید، کتاب الفوائد (همگی با ارجاعات قبلی). برخی نیز اضافات مجزای دیگری در اول یا انتهای روایت خود دارند (مانند: عقد الفرید، المجالسة و جواهر). برخی نیز بخشی دیگر از خطبه را در احادیث بعد از متن خطبه یا احادیث دیگر موجود در کتاب دارند؛ مانند کتاب عیون الاخبار (ن.ک: دینوری، ۱۴۱۸ق، ج ۲: ۳۸۰).

- نتیجه اینکه این منابع گروه اول، بخش ۱، ۶ و ۷ خطبه کنونی متقین نهج البلاغه را ندارند و از بخش ۲، ۳، ۴، ۵ خطبه نهج البلاغه نیز آنچه دارند، فقط متن غیر مشروح خطبه است. منظور از متن غیر مشروح، خلاصه یا بریده متن خطبه نهج البلاغه نیست؛ بلکه وجود متنی است که شامل چند فراز جداگانه و تیتروار متن خطبه نهج البلاغه است. برای توجه بهتر، جدول تطبیقی این گروه را ملاحظه فرمایید.

- منابع این گروه از لحاظ سندی، دو دسته هستند: منابع بی سند، چهار عدد و منابع سنددار، شش عدد که منابع با اسناد عبارت است از: ۱. کتاب الأولیاء، ۲. الهم و الحزن، ۳. کافی (ج ۲: ۱۳۱)، ۴. المجالسة و جواهر، ۵. کتاب الفوائد، ۶. کتاب حلیة الأولیاء.

- همچنین، منابع این گروه، غالباً به حوزه حدیثی شام مربوط می‌شوند که منابع حدیثی شامی، معمولاً منابعی مرسل هستند.

عیون الاخبار (۲۷۶) / کتاب تأویل (۲۷۶) / کتاب الأولیاء (۲۸۱) / الهم والحرز (۲۸۱) / فقه الرضا (۲۳۲) / عقد الفريد (۲۳۲) / کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	کتاب تأویل (۲۷۶) / کتاب الأولیاء (۲۸۱) / الهم والحرز (۲۸۱) / فقه الرضا (۲۳۲) / عقد الفريد (۲۳۲) / کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	کتاب الأولیاء (۲۸۱) / الهم والحرز (۲۸۱) / فقه الرضا (۲۳۲) / عقد الفريد (۲۳۲) / کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	الهم والحرز (۲۸۱) / فقه الرضا (۲۳۲) / عقد الفريد (۲۳۲) / کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	فقه الرضا (۲۳۲) / عقد الفريد (۲۳۲) / کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	عقد الفريد (۲۳۲) / کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	کتاب الفوائد (۲۳۲)
۲	کتاب تأویل (۲۷۶) / کتاب الأولیاء (۲۸۱) / الهم والحرز (۲۸۱) / فقه الرضا (۲۳۲) / عقد الفريد (۲۳۲) / کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	کتاب الأولیاء (۲۸۱) / الهم والحرز (۲۸۱) / فقه الرضا (۲۳۲) / عقد الفريد (۲۳۲) / کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	الهم والحرز (۲۸۱) / فقه الرضا (۲۳۲) / عقد الفريد (۲۳۲) / کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	فقه الرضا (۲۳۲) / عقد الفريد (۲۳۲) / کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	عقد الفريد (۲۳۲) / کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	کتاب الفوائد (۲۳۲)
۳	کتاب تأویل (۲۷۶) / کتاب الأولیاء (۲۸۱) / الهم والحرز (۲۸۱) / فقه الرضا (۲۳۲) / عقد الفريد (۲۳۲) / کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	کتاب الأولیاء (۲۸۱) / الهم والحرز (۲۸۱) / فقه الرضا (۲۳۲) / عقد الفريد (۲۳۲) / کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	الهم والحرز (۲۸۱) / فقه الرضا (۲۳۲) / عقد الفريد (۲۳۲) / کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	فقه الرضا (۲۳۲) / عقد الفريد (۲۳۲) / کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	عقد الفريد (۲۳۲) / کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	کتاب الفوائد (۲۳۲)
۴	کتاب تأویل (۲۷۶) / کتاب الأولیاء (۲۸۱) / الهم والحرز (۲۸۱) / فقه الرضا (۲۳۲) / عقد الفريد (۲۳۲) / کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	کتاب الأولیاء (۲۸۱) / الهم والحرز (۲۸۱) / فقه الرضا (۲۳۲) / عقد الفريد (۲۳۲) / کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	الهم والحرز (۲۸۱) / فقه الرضا (۲۳۲) / عقد الفريد (۲۳۲) / کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	فقه الرضا (۲۳۲) / عقد الفريد (۲۳۲) / کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	عقد الفريد (۲۳۲) / کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	کتاب الفوائد (۲۳۲)
۵	کتاب تأویل (۲۷۶) / کتاب الأولیاء (۲۸۱) / الهم والحرز (۲۸۱) / فقه الرضا (۲۳۲) / عقد الفريد (۲۳۲) / کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	کتاب الأولیاء (۲۸۱) / الهم والحرز (۲۸۱) / فقه الرضا (۲۳۲) / عقد الفريد (۲۳۲) / کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	الهم والحرز (۲۸۱) / فقه الرضا (۲۳۲) / عقد الفريد (۲۳۲) / کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	فقه الرضا (۲۳۲) / عقد الفريد (۲۳۲) / کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	عقد الفريد (۲۳۲) / کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	کتاب الفوائد (۲۳۲)
۶	کتاب تأویل (۲۷۶) / کتاب الأولیاء (۲۸۱) / الهم والحرز (۲۸۱) / فقه الرضا (۲۳۲) / عقد الفريد (۲۳۲) / کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	کتاب الأولیاء (۲۸۱) / الهم والحرز (۲۸۱) / فقه الرضا (۲۳۲) / عقد الفريد (۲۳۲) / کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	الهم والحرز (۲۸۱) / فقه الرضا (۲۳۲) / عقد الفريد (۲۳۲) / کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	فقه الرضا (۲۳۲) / عقد الفريد (۲۳۲) / کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	عقد الفريد (۲۳۲) / کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	کافی (۲۳۲) / المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	المجالس وجواهر (۲۳۲) / کتاب الفوائد (۲۳۲)	کتاب الفوائد (۲۳۲)

۲-۳-۴. گروه دوم

دسته‌ای از منابع، مانند: اضافات سلیم، التمحیص، کنز الفوائد، مطالب السؤل (همگی با ارجاعات قبلی)، متن مشروح خطبه مشهور به متقین را درج کرده‌اند که حداکثر حدود ۱۱۲۰ کلمه است و به‌طور میانگین ۹۱۰ کلمه دارند. جز مطالب السؤل که نیمی از متن کنز الفوائد را دارد، بقیه منابع این گروه، تقریباً تمامی متن خطبه کنونی متقین نهج البلاغه و منابع مشابه او را دارند.

در این میان، غیر از برخی اختلافات در کلمات، برخی حدود ۱۰۰ کلمه نسبت به منبع مشابه خود کم دارند و برخی همانند کنز الفوائد و مطالب السؤل در بخش اول متن داستان پیش از متن اصلی خطبه، اضافاتی حدود ۱۵۰ کلمه و نیز در در بخش دوم یعنی حمدیه، اضافاتی حدود ۱۰۰ کلمه و نیز در بخش هفتم که خاتمه داستان است، اضافاتی حدود ۷۰ کلمه دارند؛ بنابراین، کنز الفوائد در این گروه، حدود ۳۲۰ کلمه نسبت به اضافات سلیم و التمحیص اضافه دارد. این اضافات در حجم کمتری در مطالب السؤل نیز وجود دارد که هم‌تبار متن کنز الفوائد است.

علت اینکه این منابع را هم‌گروه کردیم، جدای از تشابه متن، وجود برخی عبارات خاص در این منابع است که در منابع دیگر یا وجود ندارد یا ترتیب پارگراف‌بندی آن‌ها متفاوت است؛ به‌عنوان نمونه این عبارت در بخش ششم این منابع وجود دارد «إِنَّ بُعِي عَلَيْهِ صَبْرَ حَتَّى يَكُونَ اللَّهُ هُوَ الْمُنتَقِمُ لَهُ بُعْدُهُ عَمَّنْ»

برای توجه بیشتر، این متن را از التمحیص که به‌صورت مجهول و با عبارت «و روی أن صاحباً لأمير المؤمنين» به‌همراه «داستان همام» نقل کرده، درج می‌کنیم:

«و روی أن صاحباً لأمير المؤمنين عليه السلام يقال له همام وكان رجلاً عابداً، فقام إليه وقال

له: یا امیرالمؤمنین صف لی المتقین کأنی أنظر إلیهم. فتناقل عليه السلام عن جوابه، ثم قال: یا همام اتق الله وأحسن، فإن الله مع الذين اتقوا والذين هم محسنون، فلم یقنع همام بذلك القول حتی عزم علیه، فقال له: أسألك بالذي أكرمك وخصك وحباك وفضلک بما آتاک لما وصفتهم لی. فقام امیرالمؤمنین: فحمد الله وأثنى علیه و صلی علی النبی صلی الله علیه وآله، ثم قال: أما بعد فإن الله سبحانه قال: فصعق همام صعقة كانت نفسه فیها، فقال امیر المؤمنین: أما والله لقد كنت أخافه علیه، ثم قال: هكذا تصنع المواعظ البالغة بأهلها» (ن.ک: اسکافی یا حرانی: ۷۰).

- نتیجه اینکه، جدای از مطالب السؤل که بخش دوم خطبه را ندارد، همه منابع گروه دوم، تمامی بخش های خطبه کنونی متقین نهج البلاغه را به صورت مشروح البته با اختلافاتی نسبتاً جزئی دارند. برای توجه بهتر، جدول تطبیقی این گروه را در بخش های ۱، ۲، ۴ و ۷ که اختلافات بیشتری دارند، ملاحظه فرمایید.

- منابع این گروه نیز، از لحاظ سندی، دو دسته هستند: منابع بی سند، دو عدد و منابع سنددار، دو عدد که منابع با اسناد عبارت است از: ۱. اضافات سلیم، ۲. کنز الفوائد

- همچنین، منابع این گروه، غالباً به حوزه حدیثی شام مربوط می شوند که منابع حدیثی شامی، معمولاً منابعی مرسل هستند.

[illegible]

۳-۳-۴. گروه سوم

دسته‌ای دیگر از منابع نیز مانند: صفات الشیعة، الامالی صدوق، تحف العقول، نهج البلاغة، روضة الواعظین، مکارم الاخلاق، التذکرة حمدونیه، تذکرة الخواص (همگی با ارجاعات قبلی)، متن مشروح خطبه مشهور به متقین را درج کرده‌اند که حداکثر حدود ۱۰۷۰ کلمه است و به‌طور میانگین ۷۱۵ کلمه دارند. بیشترین حجم کلمات، به دو کتاب شیخ صدوق اختصاص دارد و کمترین کلمات خطبه در این گروه نیز به کتاب تذکرة الخواص اختصاص دارد که به‌نوعی خلاصه شده است.

علت آنکه این منابع را هم‌گروه کردیم، جدای از تشابه متن، وجود برخی عبارات خاص در این منابع است که در منابع دیگر یا وجود ندارد یا ترتیب پارگراف‌بندی آن‌ها متفاوت است؛ به‌عنوان نمونه این عبارت در بخش ششم این منابع وجود دارد «وَإِنْ بُغِيَ عَلَيْهِ صَبْرَ حَتَّى يَكُونَ اللَّهُ هُوَ الَّذِي يَنْتَقِمُ لَهُ نَفْسُهُ مِنْهُ فِي عَنَاءٍ» که اختصاصاً مشخصه تمایز این گروه، به نسبت کتاب‌های گروه دوم است. البته به غیر از کتاب روضة الواعظین، که این عبارت در آن افتاده است.

- نتیجه این که، جدای از تحف العقول، التذکرة حمدونیه و تذکرة الخواص که بخش یکم (شروع داستان) و هفتم (خاتمه داستان) خطبه را ندارند، همه منابع گروه سوم، تمامی بخش‌های خطبه کنونی متقین نهج البلاغة را به‌صورت مشروح البته با اختلافاتی نسبتاً جزئی دارند و دارای بیشترین هماهنگی در بخش دوم خطبه هستند. همچنین، جز سه منبع که بخش اول خطبه را ندارند، بقیه منابع، داستان همام را به‌عنوان سبب ورود خطبه، درج کرده‌اند.

ظاهراً منبع مادر همه کتاب‌های این گروه، مشترک بوده است و فقط کمی تفاوت و افتادگی یا خلاصه‌کرد، در نقل خطبه دارند. البته در غالب منابع این گروه، اسنادی برای خطبه ذکر نشده و راوی اصلی همه آن‌ها، مجهول است؛ جز دو کتاب شیخ صدوق که هم دارای اسناد هستند و هم راوی اصل خطبه، امام باقر (علیه السلام) درج شده است. برای توجه بهتر، جدول تطبیقی این گروه را در بخش‌های ۲، ۴، ۵ و ۶ ملاحظه فرمایید.

- منابع این گروه نیز، از لحاظ سندی، دو دسته هستند: منابع بی‌سند، شش عدد که راوی اصلی همه آن‌ها مجهول است و منابع سنددار، دو عدد. منابع مسند این گروه، تنها دو

|||||

(کات ۱ تا ۲)

[illegible]

نقل شیخ صدوق در کتاب صفات الشیعة و کتاب الامالی هستند که در آن‌ها خطبه متّقین به نقل از امام محمد باقر (علیه السلام) و به صورت مرسل، از حضرت امیر (علیه السلام) نقل شده است. این اسناد شیخ صدوق، با توجه به اسناد منابع متعدد سنددار دیگر، جعلی به نظر می‌رسد. - همچنین، منابع این گروه، غالباً به حوزه حدیثی بغداد و ایران (قم و ...) مربوط می‌شود.

۴-۳-۴. گروه چهارم

متن این گروه از خطبه مشهور به متّقین، فعلاً فقط در کتاب کافی کلینی متوفی ۳۲۹ ق (ن.ک: کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۲: ۲۲۶) و نیز تاریخ دمشق ابن عساکر متوفی ۵۷۱ ق (ابن عساکر، ۱۴۱۵ ق، ج ۱۷: ۴۱۹) در منابع تا قرن ششم یافت شد که البته در منابع دیگر متأخر و نزدیک زمان حاضر نیز به نقل از کتاب کافی آمده است. همچنین، بخش‌های از این متن روایت در آثار متّقدم دیگر نیز یافت می‌شود (ن.ک: ابونعیم اصفهانی، ج ۹: ۳۶۱).

این روایت به صورت میانگین دو منبع، حدود ۶۳۵ کلمه است. در تاریخ دمشق حدود ۵۱۰ کلمه آمده که تقریباً هیچ اشتراکی با خطبه متّقین نهج البلاغه ندارد. در روایت متن کافی، حدود ۷۶۰ کلمه است که تنها حدود ۱۹۰ کلمه آن در بخش ششم و هفتم خطبه، با نهج البلاغه و منابع مشابه آن، هماهنگ است. به عبارت دیگر، بیشتر متن کافی همانند متن تاریخ دمشق، نسبت به منابع دیگر، متفرد است.

ظاهراً این حدود ۱۹۰ کلمه در انتهای متن کافی، به کتاب کافی افزوده شده باشد و در متن اصلی مؤلف نبوده است. اگر این بخش پایانی، جزو اضافات نسخه کافی باشد، به این معنی خواهد شد که انتساب متن به شخص همّام در بخش اول نیز، جزو اضافات نسخه‌ای به کتاب کافی است؛ چرا که متن تاریخ دمشق نیز، داستان همّام را ندارد و متن خطبه، از ذوالنون مصری دانسته شده است. برای توجه بیشتر، این متن کافی و تاریخ دمشق را با متن نهج البلاغه به صورت تطبیقی در جدول بعد ملاحظه کنید تا شدت اختلاف بهتر روشن گردد.

- هر دو منبع این گروه، دارای سند، اما اسناد بسیار متفاوت است.

- منابع این گروه، به حوزه حدیثی شام، بغداد و ایران (قم و ری) مربوط می‌شود.

نتیجه‌گیری

۱. روایت یا خطبه متّقین، به سه شکل در منابع متقدّم درج شده است: الف. منابعی که کامل یا بخش بیشتری از خطبه متّقین را نقل کرده‌اند. ب. منابعی که بخش اندکی از خطبه را نقل کرده‌اند. ج. منابعی که متن کاملاً متفاوت از خطبه همام نهج البلاغه را نقل کرده‌اند.

۲. گفته می‌شود که قدیمی‌ترین منبعی که خطبه همام را درج کرد، کتاب منسوب به سلیم است، امّا خطبه متّقین، در نسخه‌های خطی مدل‌های ۱، ۲، ۳، ۴ کتاب‌های منسوب به سلیم که مدل‌های قدیمی محسوب می‌شوند، وجود ندارد و تنها ادعا شده که خطبه همام در نسخه‌ای مجهول از کتاب‌های سلیم در قرن دوازدهم وجود داشته است. حتی اگر خطبه همام را در نسخه خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، اصیل و جزو اضافات این کتاب ندانیم، تاریخ وجود خطبه همام در کتاب‌های سلیم، به دلایلی حداکثر به قرن چهارم به بعد بر می‌گردد و از قرن اول هجری نیست.

۳. متن مد نظر ما که اکنون از آن به خطبه یاد می‌شود، در منابع مختلف با ماهیت شکلی و عناوین متفاوت به کار رفته است؛ به این معنی که در برخی منابع که متن غیر مشروح در آن‌ها آمده است، متن را به عنوان «حدیث» یا «روایت» و نه خطبه، درج کرده‌اند، امّا در برخی منابع دیگر، از متن مشروح، به عنوان «خطبه» یاد کرده‌اند؛ این متن‌ها، با کلیدواژه‌های اصلی متفاوتی مانند: الْمُؤْمِنِينَ، الْمُؤْمِنِ، الْخَائِفِينَ، شِيعَتَكُمْ و الْمُتَّقِينَ، درج شده است.

۴. متن یا خطبه مشهور به متّقین، اختلافات متعددی در منابع متقدّم دارد که برخی از آن‌ها عبارت است از: الف. اختلاف در اسناد، راوی اصلی و گوینده خطبه. ب. اختلاف در تعداد کلمات و حجم متن که از ۷۰ کلمه تا ۱۰۷۵ کلمه متغییر است. ج. اختلاف در شکل کلمات و تفاوت واژگان. د. اختلاف در کمبود، اضافات یا جابه‌جایی عبارات. ه. اختلاف در کلیات، به طوری که متن برخی منابع، کاملاً با متن نهج البلاغه متفاوت هستند.

با توجه به تفاوت‌های متنی دیگر منابع به نسبت تاریخ تألیف منابع، به نظر می‌رسد متن یک روایت اولیه که حدود صد کلمه بوده و در معاجم معتبر عرب وجود داشته، به تدریج به دست برخی علمای حدیث و موعظه مشروح شده است؛ این تغییرات و اضافات بر متن اصلی روایت، در چرخش زمانی میان مؤلفان و نسخه‌برداران، تبدیل به چهار گروه روایت متمایز با تحریرهای مختلف شده است که برخی از این روایت‌های متأخرتر، به‌نوعی ترکیبی از متن روایت‌های منابع قبلی خود هستند.

۵. همچنین، با توجه به جغرافیای منابع متقدم، به نظر می‌رسد که خاستگاه اولیه روایت متقین، حوزه حدیثی بصره بوده است که از آنجا به حوزه حدیثی بغداد منتقل شده و سپس، در میانه مسیر بغداد به حوزه حدیثی شام، مشروح شده است و در انتها، متن فربه و مرسل شده آن، از منطقه شام، به‌عنوان یک خطبه واحد با راوی مجهول، دوباره به بغداد و سپس به حوزه حدیثی قم و ایران راه یافته است.

جدول مدل های خطبه متقین					
گروه اول	گروه دوم	گروه سوم	گروه چهارم		
میانگین کلمات: ۱۲۰ کلمه	میانگین کلمات: ۹۲۰ کلمه	میانگین کلمات: ۷۱۵ کلمه	میانگین کلمات: ۶۳۵ کلمه		
نیمه اول				قرن سوم	
نیمه دوم					
عیون الاخبار (م ۲۷۶). کتاب تأویل (م ۲۷۶). کتاب الأولیاء (م ۲۸۱). الهم والحزن (م ۲۸۱).				قرن چهارم	
نیمه اول	التمحیص (م ۳۳۶)	تحف العقول (ق ۴)	کافی (م ۳۲۹/۲ تا ۲۲۶)		
نیمه دوم		صفات الشیعة و الامالی (م ۳۸۱)		قرن پنجم	
نیمه اول	کنز الفوائد (م ۴۴۹)	نهج البلاغة (م ۴۰۶)			
نیمه دوم	اضافات کتاب های سلیم (قرن ۵ به بعد)			قرن ششم	
نیمه اول		روضة الواعظین (م ۵۰۸). مکارم الاخلاق (م ۴۶۸ تا ۵۴۸)			
نیمه دوم		التذکره حمدونیه (م ۵۶۲). تذکر الخواص (م ۵۹۷)	تاریخ دمشق (م ۵۷۱ق)	قرن هفتم	
	مطالب السؤل (م ۶۵۲)				

منابع و مأخذ

- نهج البلاغه. (۱۳۸۵). ترجمه محمد دشتی. قم: محدث.
- ابن ابی الدنيا. (۱۴۱۲ق). کتاب الهم والحزن. بی جا: دارالسلام.
- (۱۴۱۳ق). کتاب الأولیاء. بیروت: مؤسسة الكتب الثقافية.
- ابن ابی الحدید. (بی تا). شرح نهج البلاغه. تحقیق: محمد أبو الفضل إبراهیم. قم: إسماعیلیان.
- ابن أبی شیبہ. (۱۴۰۹ق). مصنف ابن أبی شیبہ (المصنف فی الأحادیث والآثار). تحقیق یوسف الحوت. بیروت: دارالتاج.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۶۲). صفات الشیعه. تهران: اعلمی.
- (۱۳۷۶). الأمالی صدوق. تهران: کتابچی.
- ابن بطه، عبیدالله. (۱۴۱۵ق). الإبانة الكبرى. ریاض: دارالرایة.
- ابن حمدون، محمد بن حسن. (۱۹۹۶م). التذکرۃ الحمدونیة. بیروت: دار صادر.
- ابن عساکر، علی. (۱۴۱۵ق). تاریخ مدینة دمشق. بیروت: دار الفکر.
- ابن عبد ربہ. (بی تا). العقد الفرید. بیروت: دار الكتب العلمیة (افست).
- ابن میثم، میثم بن علی. (۱۳۷۰). شرح نهج البلاغه. مترجم محمد صادق عارف ... [و دیگران]. مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.
- ابو نعیم اصفهانی، احمد بن عبدالله. (بی تا). حلیه الأولیاء و طبقات الأصفیاء. قاهره: دار أم القرى.
- استادی، رضا. (۱۳۸۳). مدارک نهج البلاغه. قم: قدس.
- استادی، کاظم. (۱۳۹۹). پ. درباره نسخه های خطی منسوب به سلیم. قم: کتابخانه دارالحديث.
- (۱۳۹۹). ت. «معرفی نسخه های خطی سلیم». مجله میراث شهاب. ش ۹۹. صص: ۱۴۵-۱۸۸.
- (۱۴۰۰). ب. «بررسی انتساب سند کتاب سلیم به شیخ طوسی». علوم حدیث. دوره ۲۶. شماره ۱؛ شماره پیاپی ۹۹؛ صص: ۱۵۰-۱۷۷.
- (۱۴۰۰). ژ. «بازشناسی مؤلف و قدمت تاریخی کتاب های منسوب به سلیم بن قیس». مجله بین المللی مطالعات ایرانی-اسلامی. دوره ۱۱. ش ۳؛ صص: ۲۸۳.
- (۱۴۰۱). الف. «شناسایی گوینده خطبه مشهور به متقین». مخطوط. قم: کتابخانه دارالحديث.
- اسکافی، محمد بن همام یا ابن شعبه حرانی. (بی تا). التمهیص. قم: مدرسه الامام المهدي (علیه السلام).
- امیدوی پور، ولی. (۱۳۹۶). «بررسی سبک شناختی خطبه همام». پژوهشنامه نهج البلاغه. دوره ۵. ش ۱۷. صص: ۱-۱۹.
- حاجی خانی، علی. (۱۳۹۷). استناد نهج البلاغه و نقد شبیهات پیرامون آن. تهران: سمت.
- حرانی، ابن شعبه. (۱۴۰۴ق). تحف العقول عن آل الرسول ﷺ. تحقیق علی اکبر غفاری. قم: النشر الاسلامی.
- حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۷ق). خلاصه الاقوال فی معرفه الرجال. قم: مؤسسة نشر الفقاهة.
- الخلدی، جعفر بن محمد. (۱۴۰۹ق). الفوائد والزهد والرقائق والمرائی. طنطا (مصر): دار الصحابة.

- دین پرور، جمال الدین. (۱۳۸۵). *از پارسیان برایم بگو: ترجمه خطبه متقین (همام)*. تهران: بنیاد نهج البلاغه.
- الدینوری المالکی، أحمد بن مروان. (۱۴۱۹ق). *المجالسة و جواهر العلم*. بیروت: دار ابن حزم.
- دینوری، ابن قتیبه. (۱۴۱۸ق). *عیون الاخبار*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- (۱۴۱۹ق). *کتاب تأویل مختلف الحديث*. بیروت: المکتب الاسلامی (مؤسسة الإشراف).
- رشاد، علی اکبر. (۱۳۸۰). *دانشنامه امام علی*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه.
- رضی، محمد بن الحسین. (۱۳۸۵). *نهج البلاغه*. قم: موسسه امیرالمومنین (علیه السلام).
- (۱۴۳۱ق). *نهج البلاغه*. تحقیق قیس عطار، قم: الرافد.
- سیط بن الجوزی، یوسف بن قزواغلی. (۱۴۲۶ق). *تذکره الخواص من الأئمة فی ذکر خصائص الأئمة*. قم: شریف رضی.
- سلیم بن قیس. (۱۴۱۵ق). *کتاب سلیم بن قیس الهمالی*. قم: الهادی.
- السید، صبری ابراهیم. (۱۴۰۶ق). *نهج البلاغه (نسخه جدیدة محققة و موثقة تحوی ما ثبتت نسبته للإمام علی من خطب و رسائل و حکم)*. قطر: دارالتقافة.
- شاکر، محمود محمد. (۱۹۷۵م). «نهج البلاغه و گردآورنده آن». *الکاتب*. س ۱۵. ش ۱۷۰. صص: ۳۷ ۲۲.
- شامحمدی، زهرا. (۱۳۸۹). «نقد و بررسی روش دکتر صبری ابراهیم السید در نهج البلاغه». *پایان نامه کارشناسی ارشد*. قم: دانشکده علوم حدیث.
- شلمغانی، (منسوب به) محمد بن علی. (۱۴۰۶ق). *فقه الرضا (علیه السلام)*: قم: مؤسسة آل البيت (علیه السلام).
- شهرستانی، سیدهبه الدین و دیگران. (۱۳۸۷). *مقالاتی پیرامون نهج البلاغه*. تهران: بنیاد نهج البلاغه.
- شوشتری، محمد تقی. (۱۳۷۶). *بهبه الصباغه فی شرح نهج البلاغه*. تهران: امیرکبیر.
- (۱۴۰۱ق). *الاخبار الدخیله*. تهران: مکتبه الصدوق.
- طبرسی، فضل بن حسن. (بی تا). *مکارم الاخلاق*. المحقق: محمد الحسین الاعلمی. بیروت: مؤسسة الاعلمی.
- عطار نیشابوری، فریدالدین. (۱۳۸۷). *تذکره الاولیاء*. تصحیح نیکلسون. تهران: اساطیر.
- الفتال النیشابوری، ابوعلی. (۱۳۷۵). *روضة الواعظین و بصیره المتعظین*. قم: رضی.
- کراجکی، محمد بن علی. (۱۴۱۰ق). *کنز الفوائد*. قم: دارالذخائر.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). *الکافی*. محقق: علی اکبر غفاری. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- مازندرانی، محمد صالح بن احمد. (۱۳۴۲). *شرح الکافی*. تهران: المکتبه الاسلامیه.
- مجلسی، محمد تقی. (۱۳۸۵). *شرح خطبه متقین (شرح حدیث همام)*. تصحیح جویا جهانبخش. تهران: اساطیر.
- نصیبی شافعی، محمد بن طلحه. (۱۴۱۹ق). *مطالب السؤل فی مناقب آل الرسول*. بیروت: البلاغ.
- هیتمی، احمد بن محمد. (۱۴۱۷ق). *الصواعق المحرقة علی أهل الرفض والضلال والزندقه*. بیروت: الرسالة.